

EN FORTVIVLET ATHEIST – RAMS TESTAMENTE

AF

JENS GLEBE-MØLLER

I Det Kongelige Biblioteks håndskriftsamling og blandt Ældre Samlings trykte bøger findes en betydelig mængde af den såkaldte „clandestine” (hemmelige) litteratur. Det er en undergrundslitteratur, som var vidt udbredt i hele Europa fra sidste halvdel af 1600-tallet og op til midten af 18. årh. Den spredtes i afskrifter og anonyme bøger eller bøger med finge-rede forfatternavne og udgivelsessted eller -år, og den var af et udpræget religionskritisk og samfundskritisk indhold. Studiet af denne særlige genre tog for alvor sin begyndelse med Ira O. Wades bog fra 1938: *The Clandestine Organization and Diffusion of Philosophical Ideas in France from 1700 to 1750*, men især i de seneste årtier har forskningen, den litterære som den filosofiske, arbejdet intensivt med at fremdrage, genudgive og registrere genrens hovedværker. To af de berømteste er det latinske skrift *De imposturis religionum breve compendium* og det franske *Traité des trois imposteurs*, som begge kendes under andre titler og i øvrigt ofte i tidens løb er blevet forvekslet eller sammenblandet. Begge disse religionskritiske skrifter findes i en række trykte udgaver og i afskrifter på Det Kgl. Bibliotek. Et tredje af den clandestine litteraturs meget udbredte værker går oftest under titlen *Examen de la religion*. Skriftets anonyme forfatter (ifølge den nyeste forskning franskmænden Du Marsais¹) bestrider vel ikke, at der findes en gud, et „être suprême,” men forlanger, at religionen skal være i overensstemmelse med fornuften og afviser kategorisk kristendommens betydning for samfundet. På Det Kgl. Bibliotek findes både den trykte førsteudgave fra 1745 og i håndskriftsamlingen (Thott 34b, oktav) en dansk oversættelse „danice 1761” af samme. Den trykte udgave har ligesom oversættelsen to titelblade. På det første står der „La Vraie Religion démontrée par l'Écriture Sainte. Traduite de l'Anglais de Gilbert Burnet.” Og som trykkested og forlægger angives „À Londres, chez G. Cook.” Og på det næste titelblad hedder bogen „Examen de la religion dont on cherche l'Eclaircissement de bonne Foy. Attribué à Mr. de St.

¹ César Chesneau Du Marsais: *Examen de la religion ou Doutes sur la religion dont on cherche l'Eclaircissement de bonne foi*, introduction et édition critique par Gianluca Mori, Oxford 1998.

Evremond.“ Og som trykkested og forlægger angives her „À Trevoux, aux depens des Peres de la Societé de Jésus“. Skulle en engelsk øvrighedsperson se bogen, måtte han tro, at den var skrevet af biskop Gilbert Burnet, som bl.a. var bekendt for sin skildring af den ugudelige Jarl af Rochester og hans omvendelse på dødslejet. Og en fransk tolder måtte naturligvis antage, at en bog, udgivet af jesuiterne, kun kunne være aldeles ortodoks katolsk. Som et kuriosum kan det nævnes, at bogen i Det kgl. Biblioteks ældre samling er registreret under rubrikken „Theologia Apologetica.“ Den ukendte bogtrykkers/udgivers strategi har åbenbart virket! Forresten blev *Examen de la religion* flittigt læst og diskuteret og afskrevet i datidens København. Det fremgår af en notits i La Beaumelles ugeskrift *La Spectatrice Danoise* fra 1750.² Også Voltaire udgav skriftet, men i overensstemmelse med sit syn på kristendommens og religionens samfundsmæssige betydning („hvis Gud ikke eksisterede, måtte man opfinde ham“) udelod han de skrappeste kapitler. F.eks. det, hvori det i den danske oversættelse hedder: „Den Christen Religion er fornuftens grav; den forhindrer en fra at gjøre fremgang i sciencer. Captivitates intellectum, kort at sige: Religionen sigter til at gjøre os ulykkeligen i denne verden, under aperance (sic!) af et andet liv, som den lover os.“

Blandt andre har Miguel Benítez gennemført en lang række af Europas gamle biblioteker og registreret den clandestine litteratur dér.³ Han har f.eks. registreret et håndskrift i Ny kgl. Samling nr. 17, oktav, som både indeholder *De imposturis religionum* (der mangler kun et par af de sidste linier i afskriften, så registreringen i Det Kgl. Bibliotek: „pars famosi libelli de tribus impostoribus“ er ikke ganske dækkende!) og et andet religionskritisk skrift *Ineptus religiosus*. Håndskriftet rummer imidlertid mere endnu: Erasmus af Rotterdams satire „Julius exclusus“ over pave Julius II, som Skt. Peter ikke ville lukke ind i himlen, en større samling kuriøse gravindskrifter m.m., en „Manuductio ad Epicureismum“ og endelig en kort og intetsteds registreret tekst på to sider, som skal beskæftige mig her. Teksten er selvfølgelig på latin (men ejendommeligt nok skrevet med gotiske bogstaver i en hånd, som også har ført pennen i sådan ca. en trediedel af *De imposturis religionum* i det samme bind), og den ser således ud:

„Wittenbergae d. XXIX Jan. MDCLXXXVIII

² Se Olivier Bloch (udg.): *Le matérialisme du XVIIIe siècle et la littérature clandestine*, Paris 1982, s. 181.

³ Miguel Benítez: *La Face cachée des Lumières. Recherches sur les manuscrits philosophiques clandestins de l'âge classique*, Oxford 1996.

Taedio finem quaero vitae misserimae injecto laqueo. Redactusque in id, ex quo originem duxi meam, iudicium eorum, quo me nescio relegandum putarint, contemno. Anima namque nostra mortalis est. Religio ad vulgum pertinet, inventa scilicet ad decipiendos homines eoque melius regendum mundum. Neque vero sic sentiens iure videor vocari Atheus. Quis enim Deum esse sanae mentis homo neget: ut vero ea quae vulgo de religione traduntur a sacerdotibus doceantur: ratio uti dictum postulat status. Qui aures habet audiat. Mundus regitur opinionibus. Sed sapienti sat. Non enim omnes hoc verbum capiunt. In me sepeliendo velim mecum agatur humaniter, quam in rem impensi sumtus nullum est dubium, quin a meis restituentur: quibus cum gratiarum actione meo nomine pro tam infinitis beneficiis ab initio vitae usque ad hunc infelicem immo infelicissimum diem in collatis simul extremum vale dicatur. Sed trahor ad fata. Neque equidem possum amplius sine lacrumis de illis cogitare inque hac morte, vita inquam sine extremis angustiis atque terroribus diutius permanere. Placide conquiesco si tres thaleri Dn. Hagedorn Jenae solvantur.

autore

Joachim Gerhard Ram mps Holst. Glückst.

Pauca, quae mea sunt, iis attribuantur, qui sepeliendi cadaveris curam habuerunt non exclusis tamen suo iure iis, quibus pro habitatione et aliqua lavandi cura obligatum me novi. Deum calidissimis ante decessum meum precibus fuis etiam lacrumis, omnino ideoque confido propter infinitam suam misericordiam eum in gratiam me recepturum. Nolite, nolite itaque me condemnare, ne ipsis rursus condemnemini“.

En oversættelse kunne lyde:

„Med lede gør jeg ende på mit elendige liv og stikker hovedet i løkken. Og når jeg er vendt tilbage til, hvorfra jeg er kommet, foragter jeg deres dom, som mener at jeg skal sendes et sted hen, som jeg ikke kender. For vor sjæl er dødelig. Religionen hører til hoben. Den er nemlig opfundet for at bedrage folk og gøre verden lettere at regere. Jeg kan ikke se, at den der mener sådan med rette kan kaldes atheist. Hvem ved sin fulde forstand vil nægte, at der en Gud. Men den såkaldte statsræson kræver, at hoben skal belæres om religionen af præsterne. Den som har øren, han høre. Verden regeres af meninger. Det ved den vise. Thi ikke alle fatter dette udsagn. Jeg vil gerne have, at der handles menneskeligt med mig, når jeg skal begraves. Og uden tvivl vil mine pårørende betale, hvad det koster. Jeg siger dem et sidste farvel og takker dem for utallige velgerninger fra jeg blev født og til denne ulykkelige, ja ulykkeligste dag. Men jeg

stævner mod døden. Jeg kan ikke mere uden tårer tænke på dem og forblive længere i denne død, jeg mener i dette liv, uden den yderste hjertekrympen og angst. Det vil berolige mig, hvis der betales tre dalere til hr. Hagedorn i Jena.

Forfattet af

Joachim Gerhard Ram fra Glückstadt i Holsten

Det lidet, som er mit, skal gives til dem, der skal sørge for at begrave liget, idet man ikke må glemme dem, som har sørget for logi og lidt vask, og som jeg ved mig forpligtet overfor. Før min bortgang (anråber jeg) Gud med de hedeste bønner blandet med tårer og stoler derfor fuldt og fast på, at han i sin uendelige barmhjertighed vil tage mig til nåde. Døm mig ikke, døm mig ikke, for at I ikke selv skal blive dømt.“

Gottfried Arnold kunne i sin *Unpartheyische Kirchen-und Ketzer-Historie* berette, at Joachim Gerhard Ram var en stud. jur., og at man fandt dette testamente („Rams testamente“, som det siden er blevet kaldt) i hans studerekammer, efter at han havde hængt sig. Og så aftrykker Arnold testamentet på latin (dog med udeladelse af linierne fra „Placide“ til og med „novi.“ Han nøjes med 4 streger: - - - - og sætter i øvrigt navnet til sidst). Siden blev Rams testamente genoptrykt adskillige gange i kortere eller længere udgaver (men altid med udeladelse af ovennævnte linier). Blandt andre af englænderen Jenkin Thomas Phillip i *Historia Atheismi breviter delineata* fra 1709 og af tyskeren Jakob Friedrich Reimann i *Historia universalis atheismi* fra 1725. Genoptrykkene ser alle ud til at bygge på Arnold. Men Arnolds 4 streger viser, at han har haft en tekst foran sig, som med ubetydelige afvigelser må have svaret til den, der er skrevet af i Ny kgl. Samling 17, oktav.

Gottfried Arnold kan så videre berette følgende: „Denne (altså Ram) blev af prædikanterne fordømt som en atheist, selv om han selv i dette skrift havde påberåbt sig Gud. Der var også en prædikant dér, som lagde hele skylden på, at dette menneske havde læst hr. Pufendorfs skrifter. Mod det tog denne grundigt til genmæle og viste, at han langt fra var en atheist eller gjorde andre til atheister, som drog kleresiets ufejlbarlighed i tvivl.“¹ Nu var den berømte jurist og historiograf, tyskeren Samuel Pufendorf (død 1694) ganske vist blevet anklaget for at være atheist på grund af sin naturretskære – nemlig af sine teologiske kolleger i Lund, hvor han i nogle år var ansat som professor – endskønt han faktisk selv fordømte atheister og anså dem for at være samfundsskadelige. Og også senere blev

¹ Anførte værk, Frankfurt am Main 1729, s. 1078.

han angrebet af ortodokse lutherske teologer. Imidlertid har det ikke været muligt at finde belæg for, at han igen i 1688 (det år, hvor Arnolds kirke- og kætterhistorie slutter) skulle have være udsat for sådanne anklager og have svaret på dem. Men det kan selvfølgelig ikke udelukkes, at en prædikant i Wittenberg i 1688 har fundet anledning til nok engang at kaste sig over Pufendorf og hans naturretslære, og at Arnold, som selv studerede teologi i Wittenberg fra 1685 til 1689, har hørt om det.

I sine afsluttende bemærkninger lader Arnold henvisningen til Pufendorf blafre i vinden og nøjes med at skrive om student Ram: „Imidlertid har dette menneske ganske vist nok lyttet mere til den forkerte fornuft og falske lærdom end til det enfoldige, guddommelige ord, hvortil det uden tvivl også har skortet ham på den rette anvisning“. Og så fortsætter han i øvrigt med at referere til andre personer, som „i dette århundrede er gerådet i fortvivlelse på grund af forsætlig foragt for Gud“. I den forbindelse nævner han også Burnets beretning om jarlen af Rochester, som „nu“ er udkommet på tysk under titlen *Der verzweiffelte Atheist!* Og det er sikkert dette billede af den fortvilede atheist, som har fået Arnold og mange efter ham til at berette om Ram og afskrive hans testamente: her kan man se, hvordan det går, når man vender sig mod den gudindsatte øvrighed og præsteskabet. En øjensynligt samtidig replik til testamentet, som er aftrykt i *Historia Atheismi*⁵ indledes med disse linier: „Se til din ende (respice finem), enhver som håner øvrighedens guddommelige autoritet, anser præsterne for bedragerere, sjælen for røg, religionen for digt, ja for en snare ...“!

Med Arnolds beretning er vi kommet ganske tæt på den stakkels student Ram. Men vi kan komme ham på endnu nærmere hold. For i Det Kgl. Biblioteks ældre samling finder vi et lille tryk fra 1688 med den gevaldige titel *Das von einem Mord-Kind erschreckte Wittenberg; wie solches unter Ahitophels Exempel, aus 2. Sam. XVII in ausführlicher Beschreibung der gantzen Begebenheit, sambt beygefügter Copey eines von dem Erhangenen zurückgelassenen Schreibens, fürstellte M. Georg Schimmer, Prediger an der Haupt-Kirchen zu St. Marien daselbst*. Den begivenhed, som pastor Georg Schimmer beskriver udførligt og illustrerer med beretningen i 2. Samuelsbog kap. 17 om Akitofel, der hængte sig fordi David ikke fulgte hans råd, er nemlig – Joachim Gerhard Rams selvmord. Og vi får meget at vide. Ram var kommet til Wittenberg 10 dage, før han hængte sig. Han havde gået i „den kurfyrstelige landskole“ i Meissen, fået gode testimonia og siden studeret i Leipzig og Jena og samlet sig „en herlig skat af verdslig jura“. Faktisk er han opført i

⁵ 2. udg., Altdorf 1713, s. 251f.

begge universiteters trykte matrikler. I Jena-matriklen den 28. april 1687 – en uge før en anden holstener, Joh. Stadius Hagedorn, som han måske har lånt 3 dalere af! Men i Wittenberg havde han ikke ladet sig immatrikulere, men holdt sig for sig selv og hver dag drukket spansk vin på værts- huset. Han var ikke i pengeforlegenhed, for Schimmer har selv set i hans „diarium,“ at han i løbet af få år havde fået 600 dalere af sin moder. Så hvorfor han skulle begå selvmord var sådan set uforklarligt. Men da student Ram altså ikke lod sig immatrikulere, holdt sig for sig selv og i øvrigt kun medbragte 3 bøger, hvoriblandt hverken en bibel eller en bønnebog, så slutter pastor Schimmer, at han var kommet til Wittenberg ene alene for at hænge sig. Dog havde han været så hensynsfuld at hænge sig i et egetræ uden for byen på den anden side af Elben, hvor en hyrde havde fundet ham den 2. februar. Og straks efter lød råbet så fra byportene og ind i Wittenbergs gader: „En student har hængt sig“!

Georg Schimmer var en stor prædikant. Og adskillige af hans opbyggelseskrifter og prædikener blev trykt. Herunder altså den, som handlede om „mord-barnet“ Joachim Gerhard Ram. Den blev endda så populær, at „Schrey und Meyer“ i Wittenberg kunne udsende et genoptryk endnu samme år.⁶ Men det som Schimmer ville indskærpe sine tilhørere eller læsere var naturligvis „hvor farligt det er, når et menneske ikke agter på det åbenbarede Guds ords grønne enge og rettroende anvisninger, men havner på atheisters og alle slags sværmeres græsgang“. Et sådant menneske, en selvmorder, fortjener egentlig efter Schimmers mening ikke at blive begravet, men skal overlades til fuglene og de vilde dyr. I Rams tilfælde har man åbenbart – fordi han tilhørte den akademiske stand og „fordi det var nær ved et universitet“ – begravet ham pænt (se også her note 12). Men Schimmer er alligevel ikke i tvivl om, at Ram vil ende i helvede.

Som det fremgår af titelbladet på Schimmers trykte prædiken har han også gengivet Rams testamente. Det gør han så med følgende bemærkning (på latin): „For klarheds skyld skal selvmorderens brev, som han efterlod i sit studereværelse, indsættes her. Jeg mener ganske vist, at det ikke er værdigt til at ses af nogen. Men da det er i næsten alles hænder, så vil jeg i den bedste mening aftrykke og kommentere det“. Rams testamente er altså i 1688 i næsten alles hænder. Og det er så også kommet i Gottfried Arnolds hænder. Eftersom Pufendorf slet ikke nævnes i Schimmers beretning kan Arnold næppe have aftrykt det derfra. Hvorfra

⁶ Genoptrykket, som korrigerer fejl i det første tryk, findes på Universitetsbiblioteket i Erlangen-Nürnberg.

så afskriften på Det Kgl. Bibliotek stammer lader sig ikke afgøre. Den er i hvert fald ikke skrevet af efter Arnold, men øjensynligt heller ikke efter gengivelsen i Schimmers prædiken, som den bortset fra regulære afskriverfejle (der mangler f.eks. et „invasi“ før „Deum“ i næstsidste sætning) afviger fra i en række detaljer. Så vi må nøjes med at konstatere, at den er endnu en illustration af, hvordan den clandestine litteratur cirkulerede i den epoke, som i den tyske forskning kaldes for „die Frühaufklärung.“ For at Rams testamente hører hjemme dér, er der ingen tvivl om. Jeg vil nævne nogle typiske træk i det lille skrift:

Atheisme i snæver forstand – som benægtelse af Guds eller en guddommelig magts eksistens overhovedet – var i denne periode sjældent forekommende selv blandt de såkaldte „Freidenker“ eller „Freigeister“. Faktisk møder man den, så vidt jeg kan se, kun hos slesvigeren Matthias Knutzen i 1670'erne.⁷ Hverken Ram eller forfatteren til *Examen de la religion*, for nu blot at nævne disse to, ville hævde at noget menneske „sanæ mentis“ vil benægte, at Gud eller et højeste væsen eksisterer. Men „atheisme“ blev i samtiden brugt om enhver opfattelse, som bestred traditionen, den religiøse som den samfundsmæssigt-politiske. Og det var en alvorlig sag at blive anklaget for atheisme. I Frankrig kunne det koste en tur i Bastillen og i Tyskland det akademiske eller gejstlige levebrød.

Teorien om, at den institutionaliserede religion beror på et bedrag „for at verden bedre kan regeres“ er udbredt i hele den clandestine litteratur. Som især den franske *Traité des trois imposteurs* udvikler det, har magthaverne ved præsternes hjælp befæstet deres magt, når de tilskriver deres love guddommelig oprindelse. Derfor „hører religionen til hoben og er opfundet for at bedrage folk og gøre verden lettere at regere“. Som Moses, Jesus og Muhammed er deres efterfølgere præsterne ret og slet bedragerere. Det er den berømte tanke om præstebedraget, som den ukendte forfatter af replikken til Rams testamente jo tydeligt har øje for, når han skriver om den, „som holder præsterne (sacerdotes) for bedragerere.“

Men i ét med præstebedraget anslår Ram et andet tema med sin henvisning til, at det er statsræsonen, der kræver, at „hoben skal belæres om religionen af præsterne“. Læren om statsræsonen, „della ragione di stato“, blev udviklet af italienske tænkere i forlængelse af Machiavelli (og Tacitus), og drøftedes vidt og bredt. En italiener beklagede sig i 1621 over, at man hos barbererne og i knejperne ikke kunne tale om andet end statsræsonen! Den blev i samtiden defineret som midler og måder at

⁷ Om Knutzen, se min afhandling i *Kirkehistoriske Samlinger* 2001, s. 119ff.

grundlægge og bevare et herredømme (dominium) på. Det er altså Rams opfattelse, at magthaverne under påberåbelse af statsræsonen, dvs. for at bevare deres herredømme, benytter sig af religionen og af præsterne. Dette negative syn på statsræsonen finder man også i et flyveskrift med titlen *Idolum principum. Das ist: Der Regenten Abgott/ den Sie heutigs Tags anbeten/ und Ratio Status gennenet wird*. Dette sjældne anonyme skrift, som er dateret 1674 og findes på Det kgl. Bibliotek, er hidtil kun blevet delvist udgivet.⁸ Det drejer sig om et lettere bearbejdet (og populariseret) uddrag af den anonyme bog *Alamodischer politicus*, som også findes på Det kgl. Bibliotek i ikke mindre end 4 eksemplarer,⁹ og indholdet er en besk satire over fyrsternes hensynsløse og samvittighedsløse bestræbelser på at bevare magten. Straks på første side slås tonen an, når det hedder: „Ligesom statsræsonen nu ikke bare æres og vokser i verden, ja holdes for en uigenkaldelig lov, således gælder sandhed og redelighed derimod ikke for noget som helst“. Og så går det ellers løs med at vise alle fyrsternes og deres tjeneres bedragerier og – i skriftets sidste halvdel – hvordan man med list og rænke kan forhindre, at et fyrstedømme splittes op mellem arvingerne; et meget påtrængende og aktuelt problem i datidens Tyskland, der jo var delt op i et uendeligt antal små enklaver, som ved enhver fyrstes død blev til endnu flere! Det er altså tanker som dem i „Fyrsternes afgud,“ Ram knytter an til i sin udgave af præstebedraget. Og der kan ikke være tvivl om, at hos læserne og afskriverne af den clandestine litteratur har disse koblinger vundet gehør og bifald – og at de har vakt tilsvarende anstød hos forsvarerne for „øvrighedens guddommelige autoritet“. For slet ikke at tale om pastor Schimmer, der selvfølgelig citerer Paulus i 2. korintherbrev 5, 20: „Så er vi altså udsendinge i Kristi sted, idet Gud så at sige formaner gennem os“!

Men Ram nøjes ikke med at hænge præstebedraget ud. Han anfægter direkte den officielle kristendom, når han skriver, at han foragter deres dom, som mener, at han skal sendes et sted hen, som han ikke kender. De, hvis dom han foragter, vil selvfølgelig – som Schimmer – mene, at han som selvmorder og atheist ender i helvede. Men Ram anerkender intet helvede. Og heri ligger han på linie med f.eks. Matthias Knutzen, som i sin dialog mellem en feltpræst og en mønstringsskriver lader sidstnævnt-

⁸ Nemlig af Gustaf Freytag i *Bilder aus der deutschen Vergangenheit*, 16. oplag, 3, Leipzig 1888, s. 256ff. Genoptrykt i Werner Pfoh: *Matthias Knutzen. Ein deutscher Atheist und revolutionärer Demokrat des 17. Jahrhunderts*, Berlin 1965, s. 75ff.

⁹ Köln 1647, Hamburg 1654, 1657 og 1671. Ingen af udgaverne er registreret i anonymkatalogen.

te sige: „... det står intetsteds i jeres bibel skrevet, at man skal tro, at der findes en djævel eller et helvede“. Eller med forfatteren til traktaten om de tre bedragerere: „Således kan intet fornuftigt menneske tro på gud, helvede, ånden, djævlene, sådan som man almindeligvis taler om dem. Alle disse store ord er kun smedet for at forblinde eller intimidere hoben.“

Rams begrundelse for at afvise tanken om et helvede, nemlig at sjælen er dødelig, er også udbredt i den clandestine, religionskritiske litteratur. For når sjælen er dødelig, når „jeg er vendt tilbage til, hvorfra jeg er kommet,“ så undermineres ikke bare tanken om et helvede, men hele den kristne eskatologi med dens forestilling om dommedag. Set med religionskritikernes øjne har magthaverne og deres præster så heller ikke længere mulighed for at „intimidere hoben.“ Man kan så undre sig over – eller som Rams anonyme kritiker gøre nar ad – at det ligger ham så meget på sinde, at han i sin begravelse bliver behandlet humant, og det vil jo sige, at han får en kristen begravelse. For kritikeren er det selvfølgelig bare endnu et bevis på de selvmodsigelser, enhver fritænder vikler sig ind i. Men med det afsluttende citat fra Bjergprædikenen, „døm ikke, for at I ikke selv skal blive dømt“ (Matthæusev. 7,1. og par.) får Ram på sin side vendt Bibelen mod dens tilhængere.

Forestillingen om præstebedraget og hævdelser af sjælens udødelighed hører som skrevet til standardrepertoiret i den clandestine litteratur. Men det gør udsagnet om, at „verden regeres af meninger“ også. Meninger (opiniones) eller som det ofte hedder „fordomme“ (préjugés, Vorurteile) er påstande, som strider mod fornuften, som udtrykker mangel på erkendelse eller som slet og ret er løgn og bedrag. Når verden regeres af meninger – f.eks. om statsræsonen – så er der ikke sandfærdighed og redelighed til, for nu bare at henvise til det ovenfor citerede fra *Idolum principum*. Men kun den vise ved, at det står sådan til (sed sapienti sat). Og hvem er så den vise? Ja, det kunne være ham, som har læst eller ladet sig inspirere af Spinoza – især af hans *Tractatus theologico-politicus* fra 1670 eller af hans *Ethica ordine geometrico demonstrata*, som først udkom efter hans død, i 1677. Spinozas skrifter spillede nemlig en stor rolle i den clandestine litteratur og i det hele taget i den tidlige oplysning, die Frühaufklärung. F.eks. er mange passager i traktaten om de tre bedragerere mere eller mindre ordrette gengivelser af især Spinozas „appendix“ til 1. del af *Ethica*, som slet og ret hedder „Om Gud“. Og en stribe afskrifter af traktaten om de tre bedragerere går ligefrem under titlen *L'esprit de Spinoza*.¹⁰ Nu er det selvfølgelig ikke til at vide, om Joachim Gerhard Ram faktisk har

¹⁰ I håndkriftsamlingen på KB f.eks. Ny kgl. S. 105, quarto.

læst Spinoza, der overalt i samtiden blev udskreget som atheist. Men der kan næppe være tvivl om, at der ligger spinozistisk tankegods bag hans testamente.

Spinoza hævder vel ikke med så mange ord, at sjælen er dødelig. Men tanken ligger i logisk forkængelse af hans tese i *Ethica* om, at sjæl og legeme er én og samme ting, som snart ses under tænkningens og snart under udstrækningens „attribut“. Og det kunne jo være, at Ram på første eller anden hånd havde stiftet bekendtskab med f.eks. den anmærkning til 40. propositio i *Ethica*, pars II, hvor Spinoza skelner mellem tre former for erkendelse (cognitio) og kalder den laveste for „opinio“, den næste for „ratio“ og den sidste og højeste for „scientia intuitiva“. Også Rams betragtninger over død og liv („Jeg kan ikke længere forblive i denne død ... jeg mener i dette liv“) kunne måske afspejle hans forsøg på at komme til rette med 67. propositio i *Ethica*, pars IV: „Det frie menneske tænker mindst af alt på døden, og hans visdom (sapientia) er en meditation ikke over døden, men over livet“.

Er „Rams testamente“ så en illustration af fortvivlet atheisme snarere end af den tidlige oplysnings oprør mod de kirkelige og verdslige autoriteter? På godt 300 års afstand kan der ikke gives et definitivt svar. Eller måske er fortvivlet atheisme og oprør mod autoriteterne to sider af samme sag. I hvert fald kan man slå fast, at i student Rams afskedsbrev som i den clandestine litteratur i det hele taget rejses for første gang „spørgsmålet om muligheden af at tænke uden Gud eller uden en gud, der svarer til den jødisk-kristne traditions“. ¹¹ I et sækulariseret Europa af i dag kan man uden risiko rejse spørgsmålet, ja, det er næppe nok et spørgsmål længere. Men det var det altså dengang, på tærsklen til moderniteten. Og derfor blev „Rams testamente“ trykt eller i al hemmelighed afskrevet og er den dag i dag at finde blandt Det kgl. Biblioteks mange clandestine skrifter.

Som en slutvignet kan vi notere, at Joachim Gerhard Ram var af præsteslæggt. Hans fader var såmænd præst i Glückstadt, men synes at være død ikke længe efter 1680 – hvad der forklarer pastor Schimmers oplysning om, at det var moderen, som sendte ham penge. Og ikke nok med det: også hans bedstefader og oldefader var præster, og havde begge været det i Meldorf i Ditmarsken. ¹² Men som et gammelt mundheld siger: „Præstebørn, de er nu de værste“!

¹¹ *La Lettre Clandestine*, no. 8, Paris 2000, s. 7.

¹² Se Johs. Møller: *Cimbria literata* I, 1744, under „Ram.“ Blandt sine kilder til student Rams historie anfører Møller „et særligt program“ udstedt af universitetets rektor i 1688. Formentlig et begravelsesskrift, et „programma funebre.“

SUMMARY

JENS GLEBE-MØLLER: *A disconsolate atheist – Ram's testament.*

In research clandestine literature means a particular type of script of a critical character related religion and society, which were very common in Europe from the latter half of the 1600s and up until the middle of the 18. century. This genre is richly represented in The Royal Library's Manuscript Collection and Older Collection. The present dissertation renders a hitherto unknown transcript of "Ram's testament" from 1688, which according to Gottfried Arnold's impartial ecclesiastical and heretical history was written by a Holstein law student in Wittenberg, discovered in his study after he had hanged himself. The little manuscript contains a number of characteristic assertions of clandestine literature: the soul is mortal, hell does not exist, religion is a delusion invented by the priests, and it is state reasoning which demands its perpetuation. Student Ram's testament shows traces of Spinoza, who by his contemporaries was branded an atheist. The testament does maintain God's existence, but it is a different God from the traditional Jewish-Christian one.